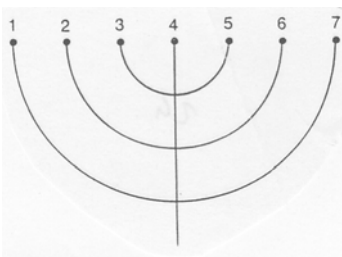

4 DE VORM VAN DE MENORA

In de vorige hoofdstukken is al hier en daar de vorm van de menora ter sprake gekomen. In dit hoofdstuk zal daar nader op ingaan worden. Allereerst wil ik kijken wat er in het Oude Testament precies over de vorm van de menora staat, om vervolgens de menora in cultuur-historisch verband te bekijken en te zien wat de archeologie ons oplevert. Daarna zal de rol van de plantvormige versieringen aan de menora aan bod komen, waarbij ook wordt ingegaan op het verband van de menora met een boomvorm. Ten slotte wil ik de typische 'menora-vorm' als literair compositiemodel behandelen en nader aanduiden wat de functie en betekenis van deze vorm is.

4.1 DE TEKSTEN OVER DE VORM VAN DE MENORA

Bij de hoofdvorm van de menora wordt vaak gedacht aan drie concentrische halve cirkels, die doorsneden worden door een verticale middenas op een voet.¹ Zie hiervoor [afb. 24](#) Op de meeste voorstellingen van de menora, ook op de vroegste

Afb. 24

ons bekende uit de eerste eeuw voor Christus, is het deze hoofdvorm die telkens terugkomt. Voor meer details zijn we ook aangewezen op de latere bronnen, zoals de rabbijnse literatuur. De rabbijnse traditie kende bepaalde afmetingen aan de menora toe: 18 handbreedten hoog en 9 handbreedten breed.² Ook de verdeling van die handbreedten (de afstanden tussen de voet, armen en versieringen) wordt beschreven.³

Een onderzoek naar informatie over de vorm van de menora laat zien dat er eigenlijk maar weinig relevante oudtestamentische teksten zijn. Wat de zgn. 'tabernakel-menora' betreft staat de enige relevante informatie in die gedeelten waar de beschrijvingen staan van de opdracht voor het maken van de menora (Ex. 25,31-40) en van de uitvoering van die opdracht (Ex. 37,17-24). Ook de korte beschrijving in Num. 8,4, waar staat hoe de menora gemaakt was, is van belang. Over de vorm van de tempel-*menôrôt* staat er zo goed als niets. De enige informatie die gegeven wordt over de *menôrôt* is dat deze van (een kostbaar soort) goud waren en dat ze naast lampen en snuiters een bloemvormige versiering (פְּרָחַי) hadden (1 Kon. 7,49 en 2 Kron. 4,21).⁴ De beschrijving van de visionaire menora in Zech. 4 levert voor een duidelijk vormbegrip ook niet veel op, ondanks de vermelding van de verschillende

1 Het gaat mij voornamelijk om de hoofdvorm; de centrale as met de zes armen. De precieze vorm van de voet van de menora is in dit hoofdstuk van minder belang. Ik zal hier kort op terug komen bij de bespreking van de voorstellingen van de menora in na-oudtestamentische tijd (paragraaf 6.2).

2 1 handbreedte is ongeveer 10 cm. Volgens de rabbijnse traditie was de menora dus ongeveer 1 meter 80 hoog.

3 Zie hiervoor de Babylonische Talmud *Menachot* 28b en 29a en RashiEx. 25,35. Zie verder hierover Eisenstein (1904) p. 494 en Yarden (1972) pp. 12-15. Vgl. [afb. 6](#).

4 Zie paragraaf 2.2.1 en 2.2.2. Het is opmerkelijk dat in deze menora-beschrijvingen de armen niet genoemd worden. Het kan zijn dat het een vanzelfsprekend gegeven was (armen horen bij een menora), maar even zo goed kan het zijn dat de tempel-*menôrôt* juist ter onderscheiding van de tabernakel-menora geen armen hadden. Voor het laatste geldt dat je dan op z'n minst zou verwachten dat dit dan ook expliciet gemaakt zou worden, hetgeen niet is gebeurd.

onderdelen van deze menora (Zech. 4,2-3).⁵

Uit dit alles blijkt dat wij voor de voorstelling van de vorm van de menora in het Oude Testament zijn aangewezen op enkele passages in de Pentateuch.

4.1.1 De Pentateuch-menora: een standaard met zes armen

De meest uitgebreide en daardoor meest bruikbare passage is Ex. 25,31-40, waarin beschreven staat dat Mozes aanwijzingen krijgt voor het maken van de menora.⁶ In paragraaf 2.1.1 heb ik deze tekst al uitgebreid besproken.

Uit vs. 31 blijkt dat de menora een voetstuk moest hebben, (יִרְדֵּי), zij-armen (קַנִּיִּים) en bloemvormige versieringen (גְּבָעִים, כְּפֹתְרִים en haar פְּרָחִים), dit alles moest gemaakt worden uit één stuk gedreven goud.⁷ Dit wordt bevestigd door Num. 8,4.⁸ Verder blijkt uit deze beschrijvingen dat de menora zelf en de armen versierd waren met bloemvormige versieringen, maar het voetstuk, dat louter als ondersteuning van de menora dient, niet.⁹ Wat de versieringen van de menora zelf en haar armen betreft, dit wordt uitgebreid beschreven in de vss. 33-35 en ik zal in paragraaf 4.3 hier nader op terugkomen.

In vs. 32 was er sprake van zes armen, die uit haar zijden gaan, '... drie armen van de menora uit haar ene zijde en drie armen van de menora uit haar andere zijde'. Uit vs. 35 blijkt dat de armen paarsgewijs aan de menora vastzitten, omdat er zich telkens een knop (כְּפֹתֵר) onder de twee armen bevindt.

Dat de armen alle zes aan de bovenzijde op gelijke hoogte eindigen, wordt hier niet gezegd, maar vrijwel algemeen aangenomen.¹⁰ De meeste voorstellingen geven de menora ook zo weer, evenals de ronde vorm van de armenparen, zoals op [afb. 24](#). Eén van de uitzonderingen geldt voor een wandschildering in de synagoge van Dura

5 Zie paragraaf 3.2.3. De beschrijving van de vorm van die menora is erg onduidelijk, maar lijkt in elk geval niet op die beschreven in Ex. 25. Dat de hoofdvorm van de menora van Ex. 25 wel terugkomt in de structuur van de tekst van Zecharja, en dan met name in de vormgeving van de zeven visioenen, is iets waar ik in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk uitgebreid op in ga.

6 Ex. 37,17-24 (de beschrijving van het maken van de menora) laat ik buiten beschouwing, omdat dit min of meer een herhaling is van Ex. 25,31-40. Zie voor die passage paragraaf 2.1.2.

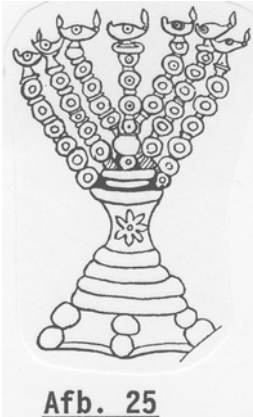
7 'En jij zal maken een menora van zuiver goud; een gedreven werk zal gemaakt worden: de menora, haar voetstuk, en haar armen, haar kelken, haar knoppen en haar bloemen, van haar uit zullen ze zijn.' Vgl. Ex. 25,36.

8 'En zo was de menora gemaakt: van gedreven goud was het, zowel haar voetstuk (יִרְדֵּי), als haar bloemvormige versieringen (פְּרָחִים) waren gedreven; overeenkomstig het model, dat JHWH aan Mozes heeft laten zien, zo heeft hij de menora gemaakt.' Zie ook paragraaf 5.2.2.

9 Volgens de rabbijnse traditie was de voet wèl versierd. Zie de Babylonische Talmud *menachot* 29a en RashiEx. 25,35.

10 Volgens Martin Noth gaan de armen schragend naar boven en zijn boven elkaar geordend. Ronde armen (die ook nog op dezelfde hoogte eindigen) zijn volgens hem een specialiteit van de Herodiaanse tempel. Zie Noth (1961) p. 169. Vgl. RashiEx. 25,32 (in de vertaling van A.S. Onderwijzer (p. 363) : '(...) in schuinse richting, zich uitstrekkend naar boven toe tot op gelijke lijn met de hoogte van den lichter (...).'

Europos (3de eeuw),¹¹ waar de menora rechte armen heeft, die niet op gelijke hoogte eindigen. Zie hiervoor de tekening op afb. 25. De weergave van de menora met rechte armen, zoals een aar-vorm, doet denken aan een gestileerde boom.¹²

Afb. 25

Het moet in ieder geval duidelijk zijn dat de hoofdvorm van de menora bestaat uit een centraal middengedeelte, dat omsloten wordt door zes armen, die in drie paren, aan weerszijden van het middengedeelte, licht gekromd of eventueel schuin omhoog gaan, en waarschijnlijk op gelijke hoogte eindigen als de centrale as. Of de centrale as even dik voorgesteld moet worden als één van de zes armen is niet te zeggen. De tekst geeft dat niet aan, maar het is niet onmogelijk dat de centrale as wat dikker moest zijn, omdat deze waarschijnlijk moest functioneren als menora *sec*, dus als centrale drager van de lampen.¹³

De functie van de armen, en daarmee ook de totale hoofdvorm, is benadrukking van het middengedeelte, omdat ze als het ware concentrisch om de centrale as gegroepeerd zijn. Het is, zoals ik eerder al heb aangegeven,¹⁴ eigenlijk onjuist om te spreken van een menora als een 'zevenarmige kandelaar'. De menora bestaat weliswaar uit zeven componenten, maar er is slechts sprake van zes armen. De midden-as is niet de zevende arm, maar de centrale pijler van de menora. Dit alles neemt niet weg dat de vereenvoudigde vorm van de menora, zoals op afb. 24, in wezen dezelfde functie heeft als het hier in Ex. 25 beschreven exemplaar, namelijk benadrukking van het centrum.

4.2 MENORÔTIN DE ARCHEOLOGIE¹⁵

De gedachte dat de menora zoals beschreven in het Exodusverhaal echt bestaan heeft lijkt me niet reëel. Het gaat namelijk om de voorstelling van een ideaal heiligdom in de woestijntijd met een zeer kostbare inventaris, dat voorgesteld wordt als door JHWH zelf ontworpen. De taak van het volk is dat ze alles precies volgens JHWH's aanwijzingen zouden maken, hetgeen ook gebeurt in het verhaal. Achter de zeer uitvoerig beschreven voorstelling van dit geheel ligt dan ook een heel complex van religieuze opvattingen en gedachten die de schrijvers hierover hadden.¹⁶ Dat de menora van het woestijnheiligdom zoals beschreven in Exodus 25 ooit wordt opgegraven is dus niet te verwachten. Zo'n verwachting is even illusoir als de hoop om eens de ark van Noach te vinden.

11 Zie ook paragraaf 6.2.3.

12 In paragraaf 4.3.2 kom ik nog terug op het verband tussen menora en boom.

13 Zie de bespreking van Ex. 25,37 in paragraaf 2.1.1.

14 Zie de bespreking van de vss. 32-33 en 37 van Ex. 25 in paragraaf 2.1.1.

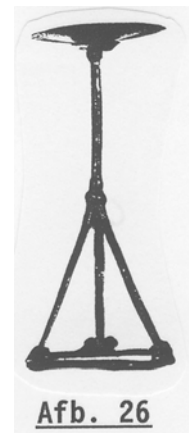
15 Zie voor een uitgebreide vergelijkende archeologie: Meyers (1976) pp. 59-80 met de bijbehorende fig. 2-41 (pp. 205-215).

16 Zie ook paragraaf 5.2.3.

Een aantal dingen die golden voor de beschrijving van het woestijnheiligtom gaat ook op voor de beschrijving van de tempel van Salomo, de 'volwaardige opvolger' van het woestijnheiligtom. De schrijvers van de beide vertellingen meenden daarbij dat alleen het mooiste en kostbaarste materiaal geschikt zou zijn voor een heiligtom voor JHWH. Dat ook de *menôrôt* van (een kostbaar soort) goud moesten zijn ligt in deze lijn. Ik wil hiermee het bestaan van gouden lampenstandaards in de eerste tempel, hetzij voor de verlichting, hetzij voor cultische doeleinden, niet direct ontkennen. Het probleem is alleen dat er van de eerste tempel geen enkel spoor is teruggevonden. Daar komt nog bij dat gouden voorwerpen meestal direct werden omgesmolten na een plundering, of later, als men ze tussen de puinhopen vond. Voorbeelden van gouden tempel-*menôrôt* bestaan er dus niet. De kans dat deze *menôrôt* ooit nog eens opgegraven zullen worden acht ik uitermate klein.

De oudste *menôrôt* die bekend zijn in de archeologie zijn die uit de Midden- en Late Bronstijd (of Midden- en Laat Kanaänitisch) (ca. 1750 - 1200 v. Chr.). Dit waren cilindervormige standaards gemaakt van klei zoals bijvoorbeeld [afb. 2](#). Deze standaards hadden puur de functie om de lichtbron te verhogen, zodat het licht van de lampen verder kon reiken.¹⁷ Op deze standaards zouden meerdere lampen hebben kunnen staan, maar het is helemaal niet zeker of ze altijd gebruikt werden als lampenstandaard, ze konden ook dienst hebben gedaan als wierookstandaard of offerstandaard. Sommige standaards hebben een schaalopzet ([afb. 10](#)), maar ook hierbij is het niet duidelijk of deze schalen als lampschalen of als wierook- of offerschalen hebben gediend.

Ook zijn er (meertuitige) lampen bekend die op een vaste voet stonden en die dateren uit de Late Brons- en IJzertijd (ca. 16de - 6de eeuw v. Chr.).¹⁸ Een voorbeeld hiervan zijn we al tegengekomen op [afb. 11](#). Een lamp met meerdere pitten had een grotere lichtsterkte en dat was waarschijnlijk oorspronkelijk het idee achter dergelijke lampen.¹⁹ Naast standaards van klei zijn er ook een paar metalen exemplaren gevonden, die niet cilindervormig waren maar uitgerust waren met een driepotige voet.²⁰ Ook hiervan staat niet vast of het lampenstandaards waren of offerstandaards. Zie voor een dergelijke metalen standaard [afb. 26](#).

17 Zie Galling (1923) pp. 23-25.

18 Zie North (1970) pp. 188-203 en de bijbehorende afbeeldingen op pp. 189, 195 en 201.

19 Zie Galling (1923) p. 23. Schoors is van mening dat het bij een dergelijk voorwerp (zijn ill. 17) gaat om een 'miniatuurlamp op hoge voet, wellicht bedoeld als wierookbrander'. Zie A. Schoors, Berseba - De opgraving van een bijbelse stad. (Palestina antiqua; dl. 5) Kampen 1986, p. 52.

20 Zie Toombs (1962) p. 65. Volgens hem bestond de basis van de tabernakel-menora uit een driepoot ('tripod').

Volgens Meyers is de menora, die als object eerst een puur praktische functie had, namelijk als standaard voor verschillende dingen, geworden tot een object dat een artistieke en vooral een symbolische waarde heeft.²¹ Het is heel goed mogelijk dat de oudtestamentische schrijvers dergelijke 'oervormen' van *menôrôt* in hun achterhoofd hadden bij het beschrijven van de heilige menôrôt in het woestijnheiligdomein en in de tempel, en waarschijnlijk ook bij het beschrijven van de menora in het visioen van Zecharja. De voorstellingen en beschrijvingen van de menora voor JHWH wijken wel sterk af van het uiterlijk van de toen bekende menôrôt.²² Maar de bedoeling lijkt me duidelijk: het is niet zomaar een menora, niet zomaar een lampenstandaard, het is er één voor JHWH, van goud en met een bijzondere vormgeving, die juist anders is dan de gangbare menora.

4.3 DE ROL VAN PLANTMOTIEVEN IN DE VORMGEVING

In de twee voorgaande hoofdstukken is al duidelijk geworden dat aspecten van de vormgeving van de menora veelal afkomstig zijn uit de plantenwereld. Bij de tempel-*menôrôt* was er heel algemeen sprake van een 'bloemvormige versiering' (הַפְּרִיחַ),²³ en bij de menora van Zecharja waren het de olijven die als motieven uit de plantenwereld naar voren kwamen.²⁴ Maar de beschrijving van de menora in Ex. 25 valt het meest op door de bijzondere en gedetailleerde aanduidingen van haar vormgeving. In vs. 31 was er al sprake van dat de menora versierd moest zijn met 'kelken' (גְּבַעִים), 'knoppen' (כַּפְּתָרִים) en 'bloemen' (פְּרָחִים). In vs. 33 wordt nader ingegaan op deze versieringen aan de zes armen en in de vss. 34-35 op die aan de menora zelf, de centrale midden-as. De ideale menora moet blijkens deze verzen 22 גְּבַעִים bevatten, 3 aan iedere arm (18 aan de 6 armen) en 4 aan de centrale midden-as.²⁵ Deze גְּבַעִים, die waarschijnlijk afwisselend uit knop- en bloemvormen bestaan, moeten daarbij de vorm hebben van amandelbloemen (מִשְׁקָדִים).

21 Zie Meyers (1976) p. 83.

22 Hachlili & Merhav zijn van mening dat de tabernakel-menora, net als de tempel-*menôrôt*, cilindervormig was met een bloemkapiteel waar een lamp op stond. Het idee van een 'zevenarmige menora', zoals beschreven in Exodus, ontwikkelde zich volgens hen pas later, nl. in de tijd van de terugkeer van de ballingschap en de Hasmonese periode. Zie Hachlili & Merhav (1985) p. 74*.

23 Zie de bespreking hiervan bij 1 Kon. 7,49 en 2 Kron. 4,21 in de paragrafen 2.2.1 en 2.2.2.

24 Zie de bespreking van Zech. 4,2-3 en 11-14 in paragraaf 3.2.3. Op de olijven kom ik in dit hoofdstuk niet meer terug; hun functie is m.i. voornamelijk de relatie met de olievoorziening voor het licht (olijfolie).

25 Zie ook de bespreking van de vss. 33-35 in paragraaf 2.1.1.

4.3.1 De betekenis van de amandelbloemversiering

Eigenlijk zou men verwachten dat de menora versierd zou zijn met een plant, bloem of vrucht, die te maken heeft met de functie van de menora, namelijk licht geven. Omdat de olie voor de menora gemaakt moest zijn van olijven,²⁶ ligt een versiermotief van de olijfboom voor de hand.²⁷ Het tegendeel is hier echter het geval: er is gekozen voor een versiermotief van de amandelboom. Dit suggereert een speciale betekenis van de amandel in verband met de menora.

Op enkele plaatsen in het Oude Testament komt het woord שָׁקֵד voor. Het woord שָׁקֵד betekent 'amandelboom' of 'amandel/amandelnoot'.²⁸ In Gen. 43,11 worden duidelijk amandelen bedoeld, die voorkomen in een reeks produkten die gelden als 'het beste van het land'²⁹ en die als geschenken werden meegenomen naar Egypte. In Jer. 1,11 is er sprake van een 'amandeltwijg' of 'amandelroede' (מִקְלֵי שָׁקֵד) in een visioen van de profeet Jeremia, waarna dit verklaard wordt als symbool van 'wakker zijn' of 'waakzaam zijn' (het verbum שָׁקַד in vs. 12). Verder is er in Pred. 12,5 nog sprake van een bloeiende amandelboom.³⁰ Tenslotte is er nog de zgn. 'bloeiende staf van Aäron' (Num. 17,23, in de meeste vertalingen Num. 17,8) waar ook het amandelmotief voorkomt.

In Num. 17,16-28 (=17,1-13) wordt namelijk verhaald dat van de staven,³¹ beschreven met de namen van de twaalf stammen en één met de naam van Aäron (van de Levieten), er één zal gaan uitlopen, namelijk die van de man die JHWH verkiest. De volgende dag zag Mozes dat het de staf van Aäron was, die was uitgelopen.³² Letterlijk staat er in vs. 23: '... kijk, de staf van Aäron, voor het huis van Levi, was uitgelopen (I פָּרַח), hij had bloeisel (I פָּרַח) voortgebracht (hif. van יָצָא) en hij had bloemen (I צִיץ coll.) laten bloeien (hif. van I צִיץ) en hij had amandelen (שָׁקֵדִים) ontwikkeld (I גָּמַל).' Deze staf, die alle stadia van het rijpingsproces had doorgemaakt (van knoppen en bloemen tot aan vruchten), moest bij de verbondskist bewaard blijven als waarschuwend teken voor weerspannigen. Dat in deze context juist voor het bloemmotief van de amandel gekozen is, komt waarschijnlijk doordat de betekenis van het woord voor de amandel samenhangt met

26 Zie Ex. 27,20 en Lev. 24,2: 'zuivere olie, uit gestoten olijven' (שֶׁמֶן זַיִת זָךְ). Zie verder hierover paragraaf 5.2.1.

27 Zoals bij Zech. 4. Zie paragraaf 3.2.3.

28 Deze zelfde ambivalentie speelt bij het woord זַיִת, dat naast olijfboom ook olijfvrucht kan betekenen (zie ook paragraaf 3.2.3).

29 Het betreft hier: wat balsem en honing, gom en hars, terpentijn- of pimpernoten en amandelen.

30 וַיִּנְאֵץ הַשָּׁקֵד wordt afgeleid van het verbum נִצַּץ, dat hier in de hif. 'bloeien' betekent. Verder betekent het ook 'fonkelen' en 'glanzen'. Zie HAL p. 677. Het is niet onmogelijk dat er misschien een glanzende, fonkelende amandelnoot bedoeld wordt.

31 Jagersma merkt op dat het woord מִטָּה, dat zowel 'staf' als 'stam' kan betekenen, in dit tekstgedeelte het sleutelwoord is, getuige het feit dat deze term hier in totaal 17 keer voorkomt, 3 keer als 'stam' en 14 keer als 'staf'. Zie Jagersma (1988) pp. 36-37.

32 Vergelijk het verhaal van de staf van Aäron die in een slang werd veranderd in Ex. 7,8-13. Zie overigens voor andere (buiten-bijbelse) verhalen met bloeiende staven: Gispén (1959) p. 285.

'waken', 'wakker zijn' (vgl. Jer. 1,11). Het is dan ook niet toevallig dat het de eerste boom in het jaar is die bloeit.³³ Volgens sommigen schijnt een amandelboom al na één nacht te kunnen bloeien,³⁴ en al vrij snel vruchten te kunnen dragen.³⁵

De witte bloemen van de amandel (zie [afb. 8](#)) zouden reinheid, heiligheid en God zelf kunnen symboliseren, terwijl de amandelen zelf ook hoog gewaardeerd werden.³⁶ Deze kwaliteiten samen zouden gepersonifieerd zijn door Aäron en de Levieten, die door deze verkiezing gelegitimeerd zijn het priesterschap te vervullen.³⁷

Het wordt in het Numeriverhaal voorgesteld als een Godswonder dat in een enkele nacht een (dode) staf kan worden tot een knoppenvormende, bloeiende en vervolgens vruchtendragende (levende) staf. En daarom is een andere, en zeker niet minder belangrijke, betekenis van het bloemmotief dat JHWH de bron van de groei is en de voortgang van alle leven (vruchtbaarheid). Want het is JHWH die een tak kan laten uitlopen, nl. een knop doen vormen, een bloesem doen bloeien, en vruchten laten rijpen. Hij is de kracht achter alles wat er is. Ook deze gedachte speelt mee bij de decoratie van de menora.³⁸

De amandelboom zelf zou verder nog de boom zijn die het ideaalbeeld is van vruchtbaarheid, leven en opstanding.³⁹ De botanische naam is *Amygdalus communis*, en zou afgeleid zijn van אִם גְּדֹלָה 'Grote Moeder', een Mesopotamische vruchtbaarheidsgodin met de naam 'Amagallu'.⁴⁰

In het aansluitende hoofdstuk in Numeri (18) worden de plichten en inkomsten van de priesters en Levieten verwoord, en de hier beschreven passage over het bloemmotief van de amandel lijkt me te anticiperen op de verantwoordelijkheid van Aäron en de zijnen voor de cultus. Met andere woorden: Aäron dient volledig de 'waakzame' (שָׁקֵד) te zijn over de cultus. Dat ook voor de menora, zoals beschreven in Ex. 25, gekozen is voor het bloemmotief van de amandel, moet volgens mij in

33 Zie ook Haase (1922) p. 28 en paragraaf 2.1.1. Het is ook de boom die het laatst in het jaar z'n bladeren laat vallen (zie Yarden (1972) p. 46).

34 Zie Sturdy (1976) p. 124. Hij voegt hieraan toe dat het wonderlijk is dat ze na die ene nacht ook al rijpe vruchten dragen.

35 Gispen beweert dat dit al na enkele dagen het geval zou zijn. Zie Gispen (1959) p. 285. De plantkundige Zohary echter stelt dat de amandel ongeveer een maand lang bloesem draagt en dat een week of tien nadat de bloemen zijn verschenen de vruchten beginnen te rijpen. Zie Michael Zohary, Het plantenrijk van het land van de Bijbel. Zwolle z.j. (oorspronkelijke uitgave in het Engels 1982), pp. 66-67.

36 Zie Wenham (1981) p. 140.

37 Het verhaal van de bloeiende staf is het derde en laatste bewijs dat Aäron uitverkoren is voor het priesterschap, dat in het voorgaande betwist werd. Zie Num. 16,1-35 en 17,1-25, met het verhaal over de vuurpannen en Korach, en de overtrek voor het altaar. Zie ook Wenham (1981) p. 139, die het heeft over een symbolische 're-enactment' van de Korach-scène.

38 Vgl. Haase (1922) pp. 28-29

39 Zie Yarden (1972) p. 46. Ook het andere Hebreeuwse woord voor de amandelboom לִיָּהּ, zoals in Gen. 30,37, zou verband kunnen houden met de vruchtbaarheid, aangezien het in die context gaat om de uitbreiding van de kudde van Jakob. In Gen. 30,38 staat beschreven dat zijn kleinvee bronstig wordt als het komt drinken bij de troggen, waarin geschildte takken van populieren, amandelbomen en platanen lagen.

40 Zie Yarden (1972) pp. 46-47 (m.n. de noten 9 en 10 op p. 85).

deze zelfde lijn gezien worden, namelijk dat het als zichtbare herinnering, c.q. waarschuwing, moet gelden voor de priesters (in eerste instantie Aäron). De verantwoordelijkheid voor de cultus van het licht dient in acht genomen te worden, men dient erover te waken dat dit volgens de voorschriften gebeurt.⁴¹

4.3.2 De menora en de boomvorm

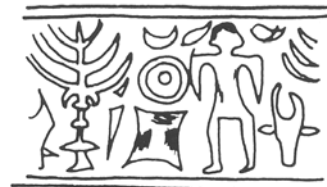
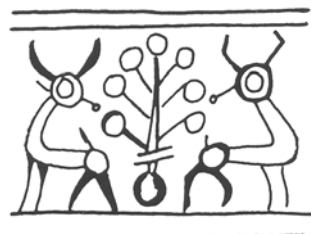
Vanwege de plantaardige terminologie waarmee de menora beschreven wordt en vanwege de verbeelding van takken die uit de centrale stam naar buiten komen, heeft men vaak verondersteld dat de hele vorm sterk lijkt op een gestileerde boom, een motief dat in de iconografie van het Oude Nabije Oosten veel voorkomt.⁴² Zie hiervoor bijvoorbeeld de [afb. 27, 28a-c en 29](#). Een gestileerde boom zou in deze vorm een symbolische expressie zijn van het bestaan van het voortdurende plantaardige leven. Hierbij wordt de goddelijke macht geassocieerd met en gemanifesteerd in dat leven.⁴³

Afb. 27

Veel goden zouden zich al sinds de vroegste tijden manifesteren in bomen, en ook in het Oude Testament is er regelmatig sprake van theofanieën in of bij een boom.⁴⁴ Volgens Meyers is de presentatie van de godheid in boomtermen vaak onderdeel van de kosmische typologie van het 'heilige centrum'.⁴⁵

Hele opmerkelijke 'boomvormige' voorstellingen van godheden zijn die op Mesopotamische rolzegels uit het 2de millennium voor Chr. (zie [afb. 30](#)). Hierbij wordt de essentie van de godheid, die zelf fungeert als een centrale stam, weergegeven in drie paar 'takken', die uit zijn/haar schouders 'groeien'.⁴⁶

Afb. 28 a - c

41 Vgl. Num. 8,4: bij de korte beschrijving van de menora is ook o.a. sprake van het bloemmotief (פְּרִיָה, de amandelbloesem wordt hier niet met name genoemd!). Ook hier staat het in de context dat Aäron op zijn plicht gewezen wordt als verantwoordelijke voor de menora en haar lampen. Zie hierover ook de paragrafen 5.2.1 en 5.2.2.

42 Carol Meyers geeft een uitgebreid overzicht van de heilige boom in de iconografie van het antieke Nabije Oosten. Zie Meyers (1976) pp. 95-122. Vgl. Yarden (1972) pp. 40-45.

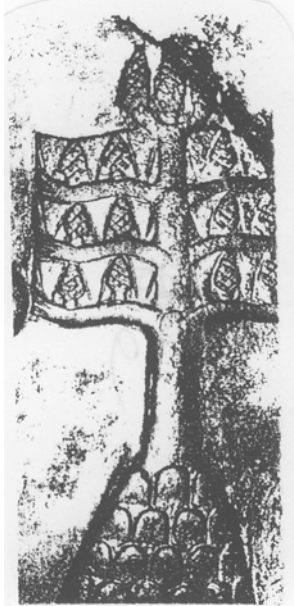
43 Zie Meyers (1976) p. 120. Het zou op deze plaats te ver voeren om uitgebreid in te gaan op de boomsymboliek.

44 Vgl. Gen 12,6; 13,18; 14,13 en 18,1. Zie voor een typologie van boom-motieven in Oud-Israël: Meyers (1976) pp. 133-156. Op de verschijning van JHWH in een brandende struik (סִינַי) aan Mozes (Ex. 3,2) kom ik in het volgend hoofdstuk nog terug.

45 Zie Meyers (1976) p. 152 en 186.

46 Het gaat hierbij om korenhalmen (veelal in landbouwszenes gebruikt voor vruchtbaarheidsgodheden), maar ook godheden, die (meestal) drie paar wapens, waterstromen of vlammen uit hun schouders hadden groeien kwamen voor. Zie Meyers (1976) pp. 100-101 (en haar afb. 48-51 op pp. 217-218).

De meeste wetenschappers veronderstellen dan ook dat de menora haar oorsprong heeft in een mythische, heilige boom met zeven takken. Men denkt hierbij aan de 'Levensboom'⁴⁷ of aan de 'Wereldboom', die een meer kosmische functie heeft.⁴⁸ Deze Oud Oosterse boomvoorstellingen kennen ook vaak een combinatie met lichtmotieven. Meestal betreft het voorstellingen van hemellichamen in de vorm van 'lampen', die in de boom hangen. Ik kom hier in het volgende hoofdstuk op terug.

Afb. 29

Dat de beschrijving van de menora in de tempel geen expliciete 'boomvormige' vermeldingen kent,⁴⁹ heeft volgens Meyers te maken met het feit dat er in de de tempel andere vegetatieve elementen aanwezig waren, die de menorasymboliek overschaduwden.⁵⁰ De bomen aan weerszijden van de menora in de beschrijving van het menoravision van Zecharja, zou volgens Goodenough de oorspronkelijke betekenis van de menora als boom presenteren, terwijl de menora zelf gebruikt kon worden om de planeten te symboliseren.⁵¹

Afb. 30

Het is naar mijn mening duidelijk dat de vorm van de menora afgeleid is van een gestileerde (heilige) boom. Een boom die, naast zijn eigen bestaande symboliek, juist ook door zijn bepaalde

symmetrische vormgeving geschikt was voor een esthetische weergave van een voorwerp dat voor Oud-Israël van groot belang blijkt te zijn geweest.

4.4 DE MENORA-VORM EN ZIJN FUNCTIE

In deze paragraaf zal ik uiteenzetten dat de menora-vorm een geliefd stijlmiddel is in Hebreeuwse teksten.

47 Zie o.a. Cook (1899) p. 647, Goodenough (1950/51) p. 452, Smith (1957/58) pp. 505-512 en Yarden (1972) p. 40. Dit is de boom met het onsterfelijk makende fruit dat de goden aten, en die in het midden van het mythische paradijs stond (vgl. ook Gen. 2,9 en 3,22).

48 De zogenaamde *axis mundi*, of 'wereldpilaar', die vaak in verband gebracht wordt met de kosmische berg. Zie hierover Yarden (1972) pp. 40-42 en Meyers (1976) o.a. pp. 143 en 144.

49 Zie paragraaf 2.2.1.

50 Bijvoorbeeld het gebruik van verschillende soorten hout met botanische houtsnijwerken (zie 1 Kon. 6). Zie Meyers (1976) pp. 185-186 en id. (1984) p. 986. Zij veronderstelt zelfs het bestaan van levende bomen bij de tempel (n.a.v. Ps. 52,10 en 92, 12-13 en 15). Zie verder ook Meyers & Meyers (1984) pp. 233-234.

51 Zie Goodenough (1950/51) pp. 451-452. Vgl. de paragrafen 3.2.3 en 5.3.1.

4.4.1 De menora als literair compositiemodel

Het is gebleken dat de menora-vorm een heel vaak gebruikt compositiemodel is in teksten van het Oude Testament.⁵² Het streven naar symmetrie is één van de meest wezenlijke kenmerken van de compositiekunst in het Oude Testament. Het belangrijkste kenmerk van het menoramodel is dat het veelal, net als het eveneens vaak voorkomende balansmodel, een mathematisch midden heeft. Het bijzondere van het menoramodel is dat het **zeven** elementen bevat, waarvan het vierde als belangrijkste element in het centrum staat. Dit compositiemodel heeft dan duidelijk een focus-functie: dat wat in het midden staat wordt extra benadrukt. De essentie van de tekst staat dus in het midden, met daaromheen twee corresponderende delen. Typische structuurgetallen zijn vaak te vinden in de som van twee of meer corresponderende 'armen' van deze menora-vorm.

C.J. Labuschagne heeft al veel voorbeelden laten zien van het menoramodel in Deuteronomium.⁵³ Ook elders in het Oude Testament komt dit model voor, evenals in het Nieuwe Testament.⁵⁴ Zelfs buiten het Oude Testament komt er literatuur voor die waarschijnlijk bewust gecomponeerd is met een zevenvoudige structuur en een focus op het centrum. Het betreft hier het op zeven kleitabletten geschreven Babylonische leergedicht *Enuma Elisj*, waarbij het vierde en middelste tablet handelt over de beslissende strijd tussen de god Marduk en het chaosfenomeen Tiamat. Het feit dat dit literaire kunstwerk gedateerd wordt rond 1150 voor Christus, maakt het aannemelijk dat het menoramodel als literair compositiemodel al heel oud is. Wanneer precies het gebruik van het menoramodel in de oudtestamentische literatuur geïntroduceerd werd is niet met zekerheid te zeggen. Nader onderzoek zal dit nog moeten uitwijzen.

4.4.2 De menora in het menoramodel

Dat het menoramodel als compositietechniek bepaalde passages over de menora extra belicht, wil ik met de volgende voorbeelden duidelijk maken. In **Ex. 30,26-28**⁵⁵ worden de **zeven** voorwerpen genoemd, die geheiligd moeten worden door de zalving met de heilige zalfolie. Bij de beschrijving van die zeven voorwerpen is als stijlmiddel de menora-structuur gebruikt, waarbij de menora in het midden staat. Het aantal woorden van de beschreven voorwerpen zijn zo gekozen,

52 Zie C.J. Labuschagne (1987) A p. 30 en id. (1992) p. 109.

53 O.a. de Deuteronomiumversie van de Tien Geboden (Dt. 5,1-22) met daarin het 26 woorden tellende arbeidsverbod op de sabbat, dat als menoramodel door Schedl signaleerd is. Verder de zeven verzen betreffende het verhaal over wie wel, en wie niet, het beloofde land mocht binnengaan (Dt. 1,34-40). Zie C.J. Labuschagne (1987) A, pp. 31-32, 130-131, id. (1987) B, pp. 19, 21 en 41 en id. (1992) pp. 109-113. Vgl. ook paragraaf 3.2.1, noot 26.

54 Zie C.J. Labuschagne (1992) p. 113. Volgens hem blijken ook de Psalmen vaak gecomponeerd te zijn aan de hand van het menoramodel; o.a. de Psalmen 8, 79, 92 en 148. Met name Psalm 92 is een prachtig gecomponeerd kunstwerk: de zeven componenten (die ieder de godsnaam JHWH bevatten) zijn: vss. 2-4, 5, 6-8, 9, 10-12, 13-15, 16. Vs. 9 is het mathematische centrum, dat gevormd wordt door 7 verzen ervoor en 7 verzen erna, beide bevatten 52 woorden. Zie verder voor de menorastructuur in Psalm 79: C.J. Labuschagne, 'On the structural use of numbers as a composition technique' in: *Journal of Northwest Semitic Languages*, XII (1984), 1986, p. 97. Psalm 67, de 'menora-psalm' bij uitstek, zal ik hieronder nog nader behandelen.

55 Zie de bespreking deze verzen in paragraaf 5.1.

dat de twee binnenste 'armen'-paren op twee manieren de structuurgetallen 8 en 9 laten zien (samen **17**).⁵⁶ Het centrum-getal **4**, het aantal woorden waarmee de menora met al haar gerei is verwoord, heeft in deze verzen een opvallende functie. Het aantal woorden waarmee de voorwerpen die gezalfd moeten worden, beschreven zijn, is 28 (**4 x 7**). Ook het aantal letters (tussen haakjes aangegeven in het schema) in het totaal van de vss. 26-28 is een veelvoud van **4**, namelijk: **104** (**26 x 4**).⁵⁷

26aa	Zalf daarmee (7)	2	
26aβ	ontmoetingstent (9)	3	
26b	verbondskist (11)	{ 3	
27aa	tafel met al haar gerei (17)	{ 5	
27aβ	menora met al haar gerei (15)	{ 4	
27b	reukofferaltaar (12)	{ 3	
28a	brandofferaltaar met al zijn gerei (20)	{ 6	
28b	wasbekken met zijn onderstel (13)	{ 4	

Het meest opmerkelijke van deze menorastructuur, met in haar middelpunt de menora, is dat ze in de vierde (middelste!) godsspraak (Ex. 30,22-33) staat van de zeven godsspraken over de voorschriften voor het maken van het heiligdom.⁵⁸

In **Ex. 40,17-33**⁵⁹ is er sprake van de oprichting door Mozes van de *miskân*, het tentheiligdom, in zijn verschillende onderdelen. Deze perikoop is door cesuren verdeeld in **zeven** elementen (de vss. 17-32) die allemaal eindigen met de woorden **כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה** 'overeenkomstig JHWH Mozes had opgedragen'. In het centrum, de vss. 24 en 25, staat dat Mozes de menora in de ontmoetingstent zette en de lampen aanbracht. De 'armen' laten op twee manieren de structuurgetallen **98** en **75** zien.⁶⁰

17-19.	tent		
20-21.	verbondskist		{ 41
22-23.	tafel		{ 35
24-25.	menora		{ 22
26-27.	reukofferaltaar		{ 20
28-29.	brandofferaltaar		{ 17
30-32.	wasbekken		{ 24
		{ 34	

56 Een dergelijke techniek is toegepast in de menorastructuur van Dt. 1,34-40. Zie hiervoor C.J. Labuschagne (1987) A, pp. 130-131.

57 Dat het aantal letters van de drie heilige voorwerpen in het voorste heiligdom (de tafel, de menora en het reukofferaltaar) **44** is (**4 x 11**) kan op toeval berusten, maar de beide getallen worden zo frequent gebruikt, dat bewuste opzet van de schrijver zeer waarschijnlijk is.

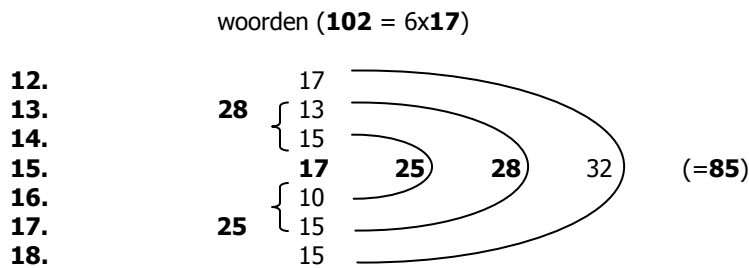
58 Zie paragraaf 2.1 (nt. 3) en 5.1.

59 Zie ook de bespreking in paragraaf 2.1.3. Vgl. T. Labuschagne (1989) p. 5 en C.J. Labuschagne (1992) pp. 50-51. Opvallenderwijs bedraagt het aantal woorden in de hele perikoop (vss. 17-33 (**17** verzen!)) **208** (**8x26**), waarvan **136** (**8x17**) voor de atnach en **72** (=8x9 (8+9=**17**)) erna.

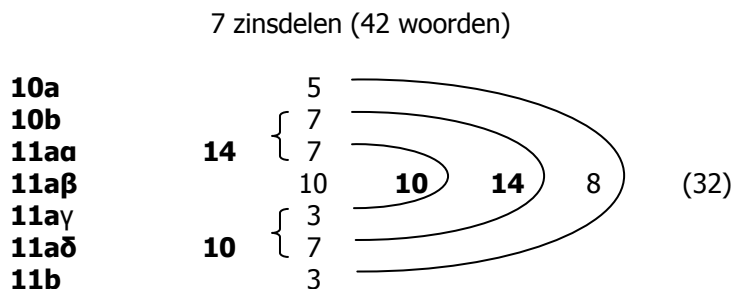
60 Het getal 98 kwam ook voor in de beschrijving van de menora in al haar onderdelen. Zie paragraaf 2.2.2 bij de bespreking van Ex. 25,31-40.

Opvallend ook in dit tekstgedeelte, waar de vervulling van de goddelijke opdracht beschreven wordt, is het veelvuldig voorkomen van het getal **11**, het getal van de vervulling.⁶¹

In **1 Kron. 28,12-18**⁶² wordt de beschrijving verwoord van het model, het voorbeeld van de tempel, dat David aan Salomo laat zien. Deze **zeven** verzen, die uit **102** woorden bestaan (6×17), hebben vs. 15 als centrum, het vers over de *menôrôt*. Dit **17** woorden tellende vers bevat **7 keer** het woord **מְנוּחָה**. Bij de 'armen' komen op twee manieren de structuurgetallen 25 en 28 voor volgens dezelfde compositietechniek als bij de armen van de menorastructuur in Ex. 30,26-28.

2 Kron. 13,10-11,⁶³ waarin sprake is van de trouwe dienst van Juda aan JHWH, blijkt uit **zeven** zinsdelen te bestaan, die concentrisch op elkaar betrokken zijn. In het middelste zinsdeel is sprake van de drie aspecten van de cultische rituelen in het heiligdom, waaronder de menora met haar lampen. Bij de twee binnenste 'armen'paren komen weer op twee manieren structuurgetallen voor volgens de ons nu bekende compositietechniek. Ditmaal gaat het om de getallen 10 en 14.

Dezelfde twee getallen komen ook voor in de mathematische opbouw van vs. 11. Dit vers is zo gecomponeerd dat de middelste twee woorden **וּמְנוּחָתָהּ הַזֹּהָב** ('en de gouden menora') geschreven zijn met 10 letters en dat daar 14 woorden voor en na staan. Daarnaast is het opmerkelijk dat het aantal woorden die in de 'armen' staan (32) overeenkomt met het aantal woorden die voor de atnach staan van de beide verzen (vss. 10a en 11a) en die in het centrum (10) met die na de atnach (vss. 10b en 11b). Ook valt het op dat in de vss. 10b en 11a **34** woorden staan en **156** (6×26) letters.

61 Ook het dubbele gebruik van de getallen 9 en 11 in de twee centrale verzen is opvallend te noemen (11 woorden in vs. 24 en 9 in vs. 25; 11 woorden voor de atnach en 9 erna in de vss. 24-25). Over de betekenis van het getal 9 kunnen we slechts speculeren.

62 Zie ook de bespreking in paragraaf 2.2.2. Vgl. T. Labuschagne (1989) p. 20.

63 Zie ook de bespreking in paragraaf 5.2.3.

Ten slotte noem ik nog de symmetrische menorastructuur van de visioenen van Zecharja, waarin het menora-visioen (**Zech. 4**) een duidelijke centrale plaats heeft. In hoofdstuk drie ben ik hier al uitvoerig op ingegaan.⁶⁴

Ik neem aan dat er ongetwijfeld nog meer menorastructuren 'verborgen' zitten in de teksten die over de menora gaan, maar het ontbreekt mij nu aan de tijd om dit nader te onderzoeken.

In ieder geval moet het nu duidelijk zijn dat dit literaire compositiemodel een duidelijke focus-functie heeft, met name in de teksten waarin sprake is van de menora.

In het volgende hoofdstuk zal ik nader ingaan op het centrum van de menora zelf, namelijk de lampen. De lampen, en de functie van het licht, blijken namelijk van groot belang te zijn geweest voor de betekenis van de menora.

4.4.3 Psalm 67: de 'menora-psalm'

Tot slot van dit hoofdstuk wil ik nog even ingaan op Psalm 67, een psalm, die een uitzonderlijke menorastructuur vertoont in zijn literaire opbouw, en die ook met betrekking tot de menora een bijzondere plaats inneemt.

Ik zal nu eerst een vertaling van de psalm geven, waarna ik op de structuur en inhoud zal ingaan.

1 Voor de koorleider. Met begeleiding van snaarinstrumenten. Een psalm. Een lied.

2 God zij ons genadig en zegene ons; moge hij zijn aanschijn bij ons doen lichten. *Sela*.

3 Opdat men op aarde uw weg ervaart; onder alle volkeren uw heil.

4 De volken zullen u loven, God; de volken zullen u loven allemaal.

5 **De natiën zullen blij zijn en juichen, omdat u de volken oprecht richt; en de natiën op aarde leidt. *Sela*.**

6 De volken zullen u loven, God, de volken zullen u loven allemaal.

7 De aarde gaf haar oogst; God, onze God, zegent ons.

8 God zegent ons; en alle einden der aarde zullen hem vrezen.

De eigenlijke psalm (vss. 2-8) bevat **7** verzen, die bestaan uit **49** (7x7) woorden.⁶⁵ Vs. 5 vormt, met zijn **11** woorden (verdeeld in 7+4, voor en na de atnach), het mathematisch centrum van een symmetrische opbouw van het aantal woorden in de zeven verzen (19 woorden ervoor en 19 erna). In deze structuur is onmiskenbaar gestreefd naar de weergave van de godsnaamgetallen.⁶⁶ De verzen rond het

⁶⁴ Zie paragraaf 3.1 en 3.2.

⁶⁵ Het woordje הָלָל in de vss. 2 en 5, waarvan men de precieze functie nog niet weet, wordt hierbij meegeteld. Zonder הָלָל komt het aantal woorden van de hele tekst (dus inclusief vs.1) op **51** te staan. Telt men het aantal letters, dan is het totaal met הָלָל 214, en zonder הָלָל **208** (8x26). De telling van de letters laat trouwens nog meer godsnaamgetallen zien, namelijk **26** in de vss. 4 en 6 en **17** in diezelfde verzen na het *paseq*-streepje; ook vs. 5 bevat het godsnaamgetal **17**, en wel in het aantal letters na de atnach (inclusief הָלָל).

⁶⁶ De *paseq*-streepjes in de vss. 4, 5 en 6 dienen blijkbaar in deze psalm voor een dusdanige verdeling van de woorden (en letters) dat ze godsnaamgetallen vormen, een streven dat door middel van de atnach niet tot stand kon worden gebracht. Het aantal woorden tussen het eerste en het laatste *paseq*-streepje (respectievelijk in de vss. 4a en 6a) bedraagt namelijk **17** en het aantal woorden tussen het laatste *paseq*-streepje en het eind van de psalm komt eveneens op **17**. Zelfs het aantal letters in de vss. 4 en 6 bedraagt **17**, geteld vanaf het *paseq*-streepje tot aan het eind van het vers. Zie ook voor deze functie van het *paseq*-streepje in het menora-visioen

centrum bevatten namelijk **17** woorden (vss. 4-5 en 5-6) en de vss. 2-3 en 7-8 samen **26** woorden. Zie hiervoor het volgende schema.

Het centrum van de psalm wordt gevormd door vs. 5, waarin sprake is van de blijdschap onder de natiën en volken door het eerlijk richten van God. Dit vers bestaat uit **11** woorden, het getal van de *vervulling*, verdeeld door de atnach in 7 + 4, de getallen van resp. de *volheid* en de *uitgebreidheid*.⁶⁷

Opvallende trefwoorden in de psalm zijn לְאֻמִּים 'natiën' en עַמִּים 'volken', die resp. 2 keer en 5 keer voorkomen, samen dus **7** keer.⁶⁸ Opvallend hierbij is dat deze beide woorden in een symmetrische menorastructuur voorkomen. Zie hiervoor het schema hieronder. Ook opvallend is dat עַמִּים ook uitgerekend het middelste woord van de hele psalm is, met 24 woorden ervoor en 24 erna.

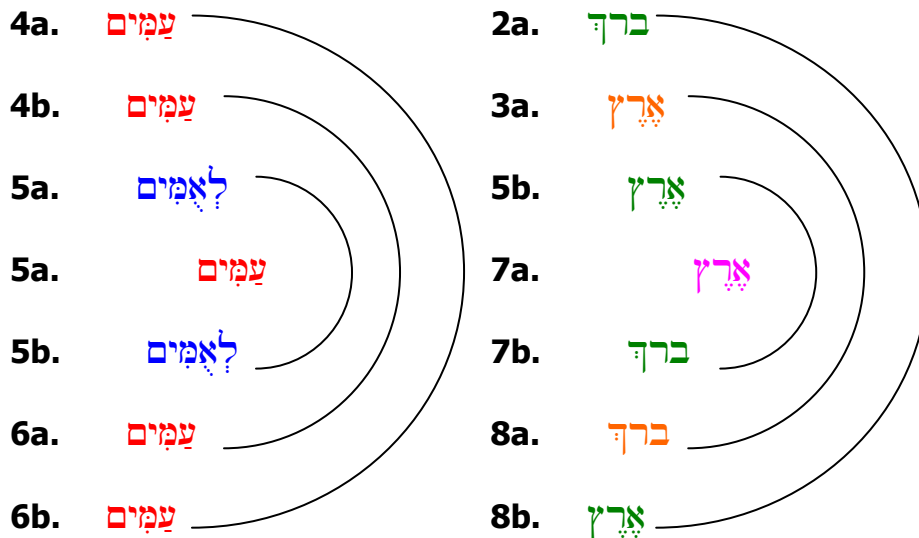
Andere trefwoorden zijn אֲרֶץ 'aarde' (komt 4 keer voor) en vormen van het verbum בָּרַךְ 'zegenen' (komt 3 keer voor); ook deze trefwoorden vormen het totaal van **7**. Opmerkelijk bij de structuur van deze twee trefwoorden is dat ze op de zes armen telkens corresponderen, terwijl אֲרֶץ in het midden hiervan staat. Zie hiervoor het schema hieronder.

(..vervolg)

van Zecharja: paragraaf 3.2.2 (en noot 33).

⁶⁷ Zie ook over het getal **11** C.J. Labuschagne (1992) p. 68. Vgl. ook het opvallende voorkomen van dit getal in Ex. 40,17-33. Vgl. ook Ex. 25,37, dat 11 woorden heeft: 4 voor de atnach en 7 erna.

⁶⁸ Het woord גוֹיִם in vs. 3 betekent ook 'volkeren', maar wellicht is met opzet voor een ander woord gekozen om niet de structuur van de 7 te door kruisen. Het kan zelfs als een extra aanvulling gezien worden in de zin van de structuur van 7+1 (zie paragraaf 3.1 en met name noot 6).

Het moet duidelijk zijn dat het in deze psalm gaat om deze concentrisch voorkomende trefwoorden en dat de essentie ligt in de verwoording van vs. 5, namelijk dat men zich zal verheugen, wanneer God rechtvaardig heerst (שפט) op aarde onder de volken. De 11 woorden van dit vers benadrukken nog eens dat men de betekenis van dit vers beschouwt als de volmaakte eschatologische vervulling.

De menorastructuren, die op verschillende manieren in Psalm 67 voorkomen, maken deze psalm tot de 'menora-psalm' bij uitstek. Het is dan ook niet voor niets dat men de tekst van deze psalm vaak geschreven heeft in de vorm van de menora,⁶⁹ zoals bijvoorbeeld fraai te zien is op [afb. 31](#). Men moest geweten hebben van de menorastructuur die in de psalm 'verborgen' zit.

Verder is het een belangrijke psalm, omdat hij ook gaat over de zegen van JHWH. De psalm begint en eindigt ermee. Het is met name vs. 2 dat sterk herinnert aan de priesterlijke zegen in Num. 6,24-26.⁷⁰ In de vertaling van het NBG luidt deze: 'De Here zegene u en behoede u; de Here doe zijn aangezicht over u lichten en zij u genadig; de Here verheffe zijn aangezicht over u en geve u vrede'.

De zegenspreuk uit Numeri is overigens ook vaak geborduurd te vinden op toraschrijn-gordijnen in synagogen, evenals Psalm 67, die dan in de vorm van de menora is weergegeven. Een andere overeenkomst tussen de zegenspreuk uit Numeri en Psalm 67 is dat ze beiden vaak op amuletten voorkomen.⁷¹

69 Zie Zwarts (1935) p. 88. Eisenstein (1904) p. 494, vermeldt dat ook de zeven woorden van Psalm 113,3 voor dit doel konden dienen, evenals een gebed van de kabbalist R. Nechunja. Zie verder over Psalm 67 geschreven in de vorm van de menora (met name op het schild van David) Yarden (1972) pp. 1-2 en p. 24 met voorbeelden.

70 Gerrit Ruiterkamp beschouwt Psalm 67 als 'een geval waar een cluster van termen verzameld is die sterk duiden op een verwerking van de Aäronitische zegen'. Zie G. Ruiterkamp, *Gezegend ben je! Een studie van achtergrond, vorm en functie van de Aäronitische zegen (Numeri 6,22-27)*. Doctoraalscriptie Oude Testament R.U. Groningen, 1988, p. 37. Zie ook J. Reindl, *Das Angesicht Gottes im Sprachgebrauch des AT*. Leipzig 1970, pp. 131-133.

71 Zo zijn er bijvoorbeeld twee zilveren amuletten gevonden met (fragmenten van) de zegenspreuk van Num.

Afb. 32

Een voorbeeld van een amulet met Psalm 67 in de menora-vorm is te zien op [afb. 32](#). Dat Psalm 67 juist die delen van de zegenspreuk uit Numeri bevat die over het 'doen lichten (יִאֶר) van zijn aanschijn (of aangezicht) (פָּנָיו)' gaan, is in verband met de menora (als de plaats van het licht) op z'n minst opmerkelijk te noemen. Het zou kunnen dat de psalmist dit, door het gebruik van de menora als literaire compositievorm, wilde benadrukken.

(..vervolg)

6,24-26. Deze amuletten zijn gevonden in een graf in Jeruzalem en worden gedateerd in de 7de eeuw voor Chr. Zie Ruitkamp (a.w.) pp. 45-49 en 95.